

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання
Кафедра теоретичної психології

Соціально-психологічні чинники булінгу серед старшокласників

кваліфікаційна робота
здобувачки вищої освіти
освітнього ступеня «бакалавр»
спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Психологія»
Олександри БІЛОВУС

Науковий керівник
доктор педагогічних наук, доцент
Галина ЛЯЛЮК

Рецензент
доктор психологічних наук, доцент
Євген Карпенко

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
« » _____ 2024 р., протокол №
завідувач кафедри теоретичної психології
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів
2024

АНОТАЦІЯ

Олександра БІЛОВУС. Кваліфікаційна робота. Соціально-психологічні чинники булінгу серед старшокласників

Кваліфікаційна робота присвячена проблемі булінгу серед старшокласників. Наголошено, що останнім часом проблема насильства серед школярів набуває дедалі більшої асоціальної спрямованості, привертаючи увагу психологів, педагогів, соціологів, правознавців та ін. Здійснено теоретичний аналіз наукових соціально-психологічних концепцій та наукових підходів до вивчення проблеми булінгу. Виокремлено соціально-психологічні особливості прояву булінгу серед старшокласників та їх зумовленість.

Емпірично досліджено соціально-психологічні чинники проявів булінгу серед старшокласників в освітньому середовищі. Розглянуто стратегії психо-профілактики булінгу серед учнівської молоді.

Ключові слова: агресія, булінг, освітнє середовище, старшокласники, психопрофілактика, насильство.

Alexandra BILOVUS. Qualification work. Socio-psychological factors of bullying among high school students

The qualification work is devoted to the problem of bullying among high school students. It is emphasized that recently the problem of violence among schoolchildren is becoming more and more antisocial, attracting the attention of psychologists, teachers, sociologists, jurists, etc. A theoretical analysis of scientific socio-psychological concepts and scientific approaches to studying the problem of bullying was carried out. The socio-psychological features of bullying among high school students and their conditioning are highlighted.

The socio-psychological factors of manifestations of bullying among high school students in the educational environment were empirically investigated. Strategies for psycho-prevention of bullying among schoolchildren are considered.

Key words: aggression, bullying, educational environment, high school students, psychoprophylaxis, violence.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ СЕРЕД СТАРШОКЛАСНИКІВ	
1.1. Булінг як соціально-психологічний феномен.....	7
1.2. Аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових підходів до проблеми булінгу.....	16
1.3. Соціально-психологічні особливості прояву булінгу серед старшокласників та їх зумовленість	19
Висновки до першого розділу.....	22
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ СЕРЕД СТАРШОКЛАСНИКІВ	
2.1. Програма та методи емпіричного дослідження.....	25
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	28
Висновки до другого розділу.....	32
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ	
3.1. Стратегії психопрофілактики булінгу серед учнівської молоді.....	33
3.2. Психолого-педагогічні умови попередження насильства в освітньому середовищі.....	37
Висновки до третього розділу.....	35
Висновки.....	41
Список використаних джерел.....	45
Додатки.....	48

ВСТУП

Останнім часом проблема насильства серед школярів набуває дедалі більшої асоціальної спрямованості, привертаючи увагу психологів, педагогів, соціологів, правознавців та ін. Насильство в школах сьогодні є радше правилом, ніж винятком та особливого поширення набуває серед учнів. Все більше загострюється проблема булінгу в освітньому середовищі, зокрема Україна, за даними ВООЗ, посідає четверте місце серед країн Європи за рівнем агресії серед школярів [2].

Сьогодні в нашій країні юнаки та дівчата живуть у період стрімких змін соціально-економічних умов та політичної напруги, що часто призводить до посилення проявів агресії з їхнього боку. Тривожним чинником є високий рівень агресивності учнівської молоді, оскільки він негативно впливає не тільки на навчальну діяльність, стосунки із батьками, друзями, однолітками, індивідуальний розвиток, а й на їх майбутню особистісну успішність. Агресивні прояви спричиняють порушення емоційної сфери особистості учнів, їх психічного здоров'я, сприяють посиленню морального дисонансу, формуванню стресових і депресивних станів.

Проблема насильства та агресії привертала увагу багатьох дослідників (А.Адлер, М. Бутовська, А. Бандура, В. Вишневська, Дж. Доллард, Д. Лейн, І. Маковська, Л. Найдьонова, Д. Олвеус, К. Плутицька, І. Ріверс, Д. Річардсон, Л. Семенюк, А. Стаценко та інші).

Саме завдяки науковим працям Д. Олвеуса та Е. Роланда у 1978 р поняття «булінг» було введено в науковий обіг та набуло широкого поширення. Автори трактували булінг як ситуацію в шкільному колективі, у якій учень систематично та тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів із боку одного чи декількох однокласників [8].

Варто зазначити, що більшість психолого-педагогічних досліджень, що стосуються проблематики булінгу присвячена підлітковому віку. Вивчаючи проблему насильства та агресії, булінгу серед підлітків, вчені приділяють увагу

аналізу психологічної природи цькування, опису його форм та видів, а також розробці комплексу психопрофілактичних заходів щодо його запобігання.

Однак проблема насильства, булінгу серед старшокласників висвітлена недостатньо. Усе це зумовлює актуальність обраної теми роботи.

Об'єкт дослідження — булінг як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники проявів булінгу серед старшокласників в освітньому середовищі.

Мета дослідження полягає в теоретичному та емпіричному вивченні соціально-психологічних чинників булінгу серед старшокласників в освітньому середовищі та проаналізувати стратегії психопрофілактики булінгу серед учнівської молоді.

Завдання дослідження:

- 1) Здійснити теоретичний аналіз наукових соціально-психологічних концепцій та наукових підходів до вивчення проблеми булінгу.
- 2) Виокремити соціально-психологічні особливості прояву булінгу серед старшокласників та їх зумовленість.
- 3) Емпірично дослідити соціально-психологічні чинники проявів булінгу серед старшокласників в освітньому середовищі.
- 4) Розглянути стратегії психопрофілактики булінгу серед учнівської молоді.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали наукові підходи та концепції до проблеми агресивності, насильства, булінгу в освітньому середовищі (М. Бутовська, А. Бандура, В. Вишнеvsька, Дж. Доллард, Д. Лейн, О. Літвінова, І. Маковська, Л. Найдьонова, Д. Ольвеус, К. Плутицька, І. Ріверс, Д. Річардсон, Л. Семенюк та інші).

Методи дослідження: аналіз, порівняння, узагальнення теоретичних та експериментальних проблем з теми дослідження; спостереження та аналіз поведінки старшокласників в умовах освітнього закладу; стандартизовані методики та опитувальники; методи математико-статистичної обробки даних. У емпіричному дослідженні прийняли участь 58 учнів 10-11 класів, які

навчаються в Львівській державній комунальній середній загальноосвітній школі № 2. З них 31 дівчина і 27 хлопців.

Теоретична значущість дослідження полягає у розширенні наукових уявлень, щодо проблематики насильства в освітньому середовищі, агресивних проявів, соціально-психологічних чинників булінгу серед старшокласників.

5) **Практичне значення дослідження.** Результати теоретичного аналізу та емпіричного вивчення соціально-психологічних чинників булінгу, стратегій психопрофілактики булінгу серед учнівської молоді можуть бути використані при розробці психопрофілактичних та психокорекційних програм з метою нівелювання булінгу серед старшокласників.

Структуру кваліфікаційної роботи складають вступу, три розділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел та додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ СЕРЕД СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Булінг як соціально-психологічний феномен

Булінг як агресивна поведінка по відношенню до людини чи групи з метою приниження, домінування, фізичного та психологічного самоствердження є досить поширеним явищем не лише в перехідних суспільствах, до яких належить Україна, а й у світі загалом. Сучасний життєвий контекст не виключає явище насильства з навчального та виховного процесів, воно поширене в навчальних закладах і має негативний характер. Різноманітні жорстокі вчинки учнів призводять до приниження гідності одних і задоволення інших. Значна кількість актуальних сучасних публікацій значно підвищує актуальність вивчення феномену насильства в освітньому середовищі для сучасної психологічної науки і практики.

Вивчення агресії та насильства завжди було суперечливою сферою. Дискусії про насильство ускладнюються міжособистісним, політичним і науковим підтекстом, оскільки проблема булінгу вже давно залишається латентною у школах.

Перші публікації на тему шкільного насильства з'явилися давно, але перші систематичні дослідження проблеми насильства зробили скандинавські вчені Д.Ольвеус, Е.Руланном, П.Хейнеман.

Найавторитетнішим дослідником проблеми булінгу на сьогодні є норвезький вчений Д. Олвеус. Серед британських дослідників виділяються В. Ортон, Д.Лейн і Е. Мунте. У США булінгу приділяли особливу увагу на початку 1990-х років (К.Каталано, Д.Хокінс). У вітчизняних дослідженнях ця проблема знайшла своє відображення в працях В. Вишневської, О. Літвінової, І. Маковської, Л. Найдьонової, К. Плутицької, Л. Семенюк та ін.

У засобах масової інформації дедалі частіше з'являлися повідомлення про

негативну ситуацію в усьому освітньому середовищі. Ми постійно читаємо про дітей, які знушаються над іншими, у соціальних мережах, газетах і телевізійних новинах, але це лише верхівка айсберга. Більшість з них залишається недоступною для мас або з'являється лише в Інтернеті.

Незважаючи на те, що ця проблема досить поширена, реальних заходів для її запобігання немає, а також старшокласники залишаються однією із найбільш уразливих вікових груп щодо булінгу. Вони соціалізуються, формують власну систему сприйняття світу, систему цінностей і пріоритетів, засвоюють різні моделі поведінки, і булінг, на жаль, часто стає однією з таких моделей.

Булінг — досить нове поняття в житті сучасної людини. Термін «булінг» походить від англійського *bully* — знушатися, примушувати за допомогою погроз і означає повторювані, свідомі, навмисні та продумані дії з наміром завдати шкоди, викликати страх шляхом погроз і подальшої агресії [4].

З повсякденного визначення це слово перетворилося на міжнародний термін, який охоплює низку соціальних, психологічних, правових та освітніх проблем. Булінг (цькування) проявляється як психологічний тиск, гнів, жорстока поведінка, фізичне насильство та інші дії, це залякати, бити на сполох, підкорити іншу людину [1, с.54].

Варто зазначити, що запропоноване в Законі України «Про освіту» визначення терміну «булінг», на відміну від терміна в Кодексі України про адміністративні правопорушення, містить додаткові «звичайні» ознаки: (систематичність (повторюваність) дій, наявність сторін—ворога (булера), жертви (жертви булінгу), спостерігачів (заявності), дій чи бездіяльності противника, наслідком яких є заподіяння психологічної та фізичної шкоди, приниження, жах, страх, підпорядкування потерпілого інтересам ворога та/або соціальна ізоляція потерпілого), що власне і становить законодавчий зміст терміну [14]. Чітке тлумачення та формально правильне застосування відповідних вимог на практиці за такого підходу виглядає неможливим.

Першими дослідниками булінгу були норвезькі спеціалісти — Д. Олвеуста Е. Роланд. У 1970-1980-х роках вони ініціювали та реалізовували масштабні проекти в навчальних закладах Норвегії, які згодом творчо переросли в моделі цієї проблеми, стратегії профілактики та технології реальної допомоги. Саме Д.Олвеус на сьогоднішній день є найавторитетнішим дослідником проблеми булінгу.

За статистикою, приблизно 65% дітей в Україні стикалися з булінгом серед однолітків. При цьому більш схильні до булінгу діти — це або сором'язливі діти зразкової поведінки, або замкнуті та закриті до діалогу через різні обставини.

Найчастіше однолітки знущуються над іншими дітьми через їх поведінку, зовнішність, переконання щодо особливостей виховання, а також у зв'язку з різними життєвими обставинами (хвороба в сім'ї, виховання дитини одним із батьків чи дідусів, бабусь, інвалідність тощо) [8].

Водночас, згідно з різними дослідженнями, майже чверть українських школярів вважають себе жертвами булінгу, а близько сорока відсотків тих, хто стикався з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це батькам. Однак 44 відсотки тих, хто був свідком булінгу над однолітками, не реагували на такі факти через страх стати жертвою такого ж булінгу [2].

Булінг дуже негативно впливає на психічне здоров'я дитини, залишаючи психологічну шкоду на все життя. Результатом у майбутньому може стати нездатність батьків, які зазнали булінгу в дитинстві, будувати справжні стосунки з іншими людьми, виховувати власних дітей та навчати їх протистояти знущанням.

Булінг загалом асоціюється зі шкільним цькуванням [6] та є за своєю суттю тривалим фізичним або психологічним насильством із боку індивіда або групи щодо індивіда, не здатного захистити себе в цій ситуації [7]. Булінг розглядається як «свідоме, тривале насильство, яке не носить характеру самозахисту та походить від однієї людини або кількох людей» [5, с.124], а також як «залежування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те,

щоб викликати в людини страх» [6, с. 79].

Булінг(цькування) проявляється за допомогою психологічного тиску, злості, жорстокого поводження, фізичного насильства чи іншої поведінки, яка залякує, насторожує або підкорює інших [1, с. 54].

Насильство проходить у своєму розвитку наступні етапи: цькування дітей, радикалізація, насильницький екстремізм, тероризм. Тому нині чимало міжнародних програм присвячено попередженню дитячого булінгу [2]. Наукові дослідження у багатьох країнах підтверджують, що булінг є серйозною проблемою, яка має широкі наслідки для психічного та соціального здоров'я учнів. Зарубіжні та вітчизняні наукові роботи досліджують різноманітні аспекти цього явища, зосереджуючись на його виникненні, наслідках та стратегіях запобігання. Аналіз зарубіжних досліджень показує, що булінг може мати різні форми, від вербального та фізичного насильства до психологічної та соціальної ізоляції. Деякі студії вказують на те, що булінг відбувається не тільки в школі, а й в онлайн-середовищі, що збільшує його масштаби та складність виявлення. У вітчизняних дослідженнях визначаються особливості виявлення та прояву булінгу в українських школах. Такі дослідження допомагають зрозуміти, які аспекти цього явища є характерними для внутрішньої шкільної спільноти, та виявити основні фактори, які сприяють його поширенню. Загальний аналіз наукових досліджень дозволяє краще зрозуміти складність проблеми булінгу та виявляти ефективні шляхи її запобігання та подолання, що є важливим напрямком розвитку психології та соціальної роботи. В інтернаціональному контексті, дослідження щодо булінгу розкривають важливі аспекти його впливу на підліткову психіку та соціальні взаємини. Подальші вітчизняні роботи доповнюють цю картину, виокремлюючи особливості українського освітнього простору. Ці дослідження допомагають зрозуміти контекст, у якому виникає булінг, та ідентифікувати унікальні фактори, що впливають на його поширення в українських школах. Зазначені аспекти аналізу досліджень національного та міжнародного рівня є

ключовими для формулювання стратегій попередження булінгу та розвитку психологічної та соціальної підтримки підлітків у шкільному середовищі.

1.2 Аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових підходів до проблеми булінгу

Проблема насильства є однією з важливих проблем не лише для сучасної психології та педагогіки, а й для суспільства в цілому. Ми постійно стикаємося з цією проблемою на вулиці та в школі. На жаль, насильство стало частиною нашого повсякденного життя. Ми відчуваємо все більшу безпорадність, коли чуємо про агресію та різні форми насильства в ЗМІ.

Агресія – це будь – яка навмисна дія, фізична чи вербальна, що має на меті завдати шкоди, втрат чи страждань іншим чи самому собі. Насильство, в свою чергу, - це агресія, спрямована на інших.

Вчені розрізняють вербальну та невербальну агресію. Вербальна (словесна) агресія включає в себе: образливі слова, настирливі скарги, зухвалість по відношенню до однолітків, насмішки та негативні зауваження з метою викликати в іншій людині неприємні емоції.

Формами невербальної агресії є: фізична та нефізична. Фізична агресія, яка безпосередньо спричиняє страждання іншій людині, більш поширена серед хлопців і буває двох видів: перша передбачає псування майна інших, а друга-спричинення страждань за допомогою фізичного нападу (різного роду удари, штовхання, підніжки, щипання, кусання, викручування рук, удари різними предметами).

Другий тип фізичної агресії – це агресія з перенесенням, яка виникає тоді, коли на основі попереднього досвіду підліток здатен припустити, що за свої агресивні дії щодо дорослих буде покараний. У цьому випадку агресивна поведінка спрямована на більш вразливу особу, наприклад, молодшого брата чи сестру або товариша.

В. Павелків зазначає, що у психоаналіз пояснює причини агресії статевим дозріванням та пошуком ідентичності у когнітивних теоріях – це зростання

розумових здібностей , у діяльнісному підході - зміни провідної діяльності[19, с.485].

Дослідники виділяють основні тенденції у теоріях виникнення агресивності серед молоді. Вчені згадують про дві тенденції: «ідеться або про переважно біологічний механізм, в якому підкреслюється роль нейрофізіологічних медіаторів і функціонального стану глибинних структур мозку, або на перший план висувається динамічна теорія агресивної поведінки, яка припускає, що основним механізмом агресії є патологічний особистісний розвиток, особливо в період життєвих криз» [20, с.127].

Агресія може бути спрямована не тільки на оточуючих, але і на власну особистість, що найчастіше виявляється суїцидальною поведінкою або самоушкодженням. Агресія в юнацькому віці має свої особливості.

Більшість авторів стверджує, що булінг є насамперед проявом агресії, явної чи прихованої. Американські дослідники І. Ріверс та П. Сміт виділяють три типи агресії, якими характеризується ситуація булінгу: пряма фізична агресія (безпосередній фізичний контакт учасників булінгу); пряма вербальна агресія (погрози, обзивання) та непряма вербальна агресія (поширення пліток та неправдивої інформації про жертву) [6].

За своєю природою, як показує практика, шкільний булінг є складним, системним і комплексним соціально-психологічним явищем, яке розвивається в ситуаціях ворожнечі, страху та конфлікту. Це природно проявляється позашкільним часом, коли контроль дорослих є меншим або відсутнім. Це можуть бути сходи, роздягальні, туалети, коридори, роздягальні, спортивні майданчики, шкільні подвір'я чи позакласні зони.

Жертва може бути як випадково обраною серед однокласників, так і сама передчуваючи можливість стати жертвою булінгу, стає його ініціатором. Жертвами шкільного цькування, не завжди, але часто стають, учні дуже чутливі, які не здатні відстояти свою позицію. Ці учні не в змозі настояти на своєму, не можуть показати впевненість в собі, в своїх можливостях [7].

Наявні на сучасному етапі розвитку наук теорії агресії, незважаючи на їхню різноманітність, можна поділити на чотири основні групи: теорії першої групи розглядають гнів як вроджений потяг(теорії підсвідомості); теорії другої групи стверджують, що гнів є потребою, яка активізується зовнішніми стимулами (теорії фрустрації); теорії третьої групи пов'язують агресію з когнітивними та емоційними процесами; теорії четвертої групи стверджують, що агресія є реальним проявом соціальних відносин [32].

Незважаючи на різноманітність цих підходів, теорії першої групи виходять з того, що агресія є формою несвідомої поведінки. Іншими словами, гнів виникає тому, що він запрограмований на генетичному рівні. Тому навіть найсприятливіші зміни в соціальному середовищі не можуть запобігти його проявам. Друга група теорій агресії, навпаки, підкреслює, що повна відсутність агресії може бути прямим наслідком впливу соціального середовища і соціальних умов [12].

Так, на думку зарубіжних дослідників, булінг- це агресивна поведінка, що повторюється особою або групою осіб, які не є родичами потерпілого, вона повторюється неодноразово чи має тривіальні умови для повторення. Науковці визначають булінг як навмисне та тривале насильство з боку однієї або кількох осіб, яке не пов'язане з самозахистом [26].

Незважаючи на те, що це явища дуже поширене в сучасних школах і вчителі багато роблять для попередження та своєчасною ліквідації булінгу, про цю проблему свідомо не говорять, випадки насильства не афішують і немає практики розмов про нього. За таких умов труднощі не зникають, а стають все більшими та серйознішими.

Не так давно вітчизняні дослідники почали вивчати проблему булінгу. Сучасні вчені по різному трактують термін «булінг». Т. Федорченко у своїй праці «Рання профілактика негативних проявів поведінки дітей» розглядає явища як соціальну взаємодію після якої одна людина протягом тривалого часу зазнає нападу з боку іншої [2].

В одній зі своїх наукових робіт Л. Лушпай підкреслює, що булінг це тривале фізичне чи психологічне насильство, що здійснюється особою або групою осіб над людиною, яка не може захистити себе в даній ситуації. Це явища визначається як повторювані напади (фізичні, психологічні або вербальні) з боку осіб, які формально чи ситуативно сильніші за тих, хто немає засобів захисту [5].

Вчені стверджують, що всі ці різноманітні дії призводять до приниження однієї особистості та задоволення іншої, а цикл насильства ніколи не закінчуються, а лише набирає обертів. Автори [5; 11; 23; 31] вказують на такі характеристики явища булінгу в освітньому середовищі:

- частіше виникає в місцях, де нагляд дорослих менший чи відсутній взагалі(їдальні, коридори, сходи, туалети, спортивні майданчики);
- частіше трапляється в школах ніж, по дорозі до них;
- зловмисники та жертви зазвичай одного віку;
- кривдники чоловічої статі частіше застосовують фізичну агресію, а дівчата – дражнять, поширюють чутки, ізолюють та ігнорують жертву;
- залякування як пряме (вербальне, фізичне), так і не пряме (соціальне), є більш поширеним серед хлопців, аніж серед дівчат;
- половина випадків булінгу відбувається «один на одного», у решті випадків злочинцями є група школярів.

Насильство серед старшокласників включає в себе широкий спектр дій, які вчиняються кривдниками щодо своїх жертв, всі вони спрямовані на приниження через емоційне, фізичне та економічне насильство.

Розглянемо зміст кожного виду насильства [14,с. 65]:

1.Економічне насильство: спричиняє психічний стрес,принижує жертву та знижує її самооцінку. Зброєю у цьому випадку є голос при чому виділяють наступні види емоційного насильства:

- Дражнилки, обзивання, принизливі епітети, нескінченні зауваження, упереджені відгуки, висміювання та приниження перед іншими

дітьми. Цей вид булінгу часто спрямований на жертв з помітними відмінностями у зовнішності або академічних досягненнях.

- Відкидання, ізоляція та відмова від спілкування з жертвою. Цей підхід зазвичай ініціює булер. Жертву навмисно ізолюють, виключають або ігнорують частиною чи всім класом. Жертві роздають записки, вимовляють образи пошепки, щоб вона могла їх почути, пишуть принизливі написи на дошці чи громадських місцях (вони відмовляються гратися з дитиною, не дають робити їй домашнє завдання, не дозволяють сидіти за однією партою, не запрошують на дні народження тощо).

2. Фізичне насильство - це застосування фізичної сили до жертви, що призводить до заподіяння тілесних ушкоджень. Фізичне насильство включає в себе удари, стусани, удари головою, пошкодження майна, одягу, підручників, особистих речей жертви, крадіжку, чи приховування особистого майна потерпілого. У крайніх випадках може застосовуватися зброя, наприклад ніж. Така поведінка більш поширена серед хлопців, аніж серед дівчат [7].

Фізичне та емоційне насильство часто йдуть пліч-о-пліч, а булінг може бути тривалим і травматичним для жертви.

3. Економічне насильство передбачає використання речей для контролю над іншою людиною. Знову ж таки, жертв примушують погрозами, вимагаючи гроші, а також можуть вимагати сніданок, путівки, чи гроші на обід, змушують красти майно інших. Цей метод використовується лише для того, щоб перекласти відповідальність на жертву.

Значна частина кривдників – це учні з неблагополучних сімей, яких б'ють вдома батьки. Старшокласники з таких сімей більше схильні до насильства. До них відносяться наступні категорії:

1. Неповні сім'ї. Діти, які виховуються в таких сім'ях, більш схильні до емоційного насильства над однолітками. У таких сім'ях дівчата частіше застосовують емоційне насильство до інших, ніж хлопчики.

2. Домінантні сім'ї. Виховання в доміантній та надмірно опікунській сім'ї характеризується беззаперечним підпорядкуванням волі батьків, тому учні в

таких сім'ях «пригнічені», а школа виступає в ролі «каналу», через який діти виплескують свої негативні емоції.

3. Конфліктні сім'ї. У цих сім'ях дорослі часто сваряться, лаються і агресивно самостверджуються в присутності дітей, тут добре працює «модель навчання». Діти вчаться цьому і пізніше використовують у своєму повсякденному житті, як спосіб впоратися з ситуацією. Таким чином, певні моделі поведінки передаються з покоління в покоління. Деструктивна атмосфера в сім'ї сама по собі змушує дітей давати відсіч і поводитися агресивно. Взаємна підтримка та близькість стосунків в цих сім'ях майже відсутні. Діти з насильницьких сімей оцінюють насильство по – іншому, ніж діти з благополучних сімей. Для прикладу, діти, які звикли до бурхливого спілкування, сприймають високий тон, як норму.

Наразі коли вчителі не мають можливості проконтролювати своїх учнів за межами класів та коридорів. Як наслідок, в школах існують потенційні можливості для сильніших старшокласників знущатися над слабшими та молодшими учнями [6].

Отже, булінг визначається, як соціальні відносини у яких людина періодично зазнає нападів з боку іншого (чи кількох кривдників) протягом певного проміжку часу, що викликає тривогу та страх у жертви. Основними складовими булінгу є: систематичність (повторюваність дій); наявність ворога (булера), жертви (жертви булінгу), та сторонніх спостерігачів.

1.3 Соціально-психологічні особливості прояву булінгу серед старшокласників та їх зумовленість

Дослідження булінгу, агресії серед старшокласників не можливо без вивчення цього явища в їх групах. Особливо важливою є специфіка молодіжної субкультури. Її визначають як культуру молодого покоління, що включає в себе спільний стиль життя, групові вимоги, поведінку, цінності та стереотипи. Дослідження артефактів сучасної молодіжної субкультури дозволило виявити агресію, яка міститься в «садистській поезії» та рок-музиці.

Вивчення наукових досліджень та праць дозволило визначити основні характеристики булінгу: систематичність; нерівність фізичних, психічних та соціальних здібностей, що лежать у основі відносин між учасниками, по – іншому, агресор займає високе становище; зв'язок між переслідувачем і жертвою; емоційне приниження; образливі висловлювання та дії, які пов'язані з думками і поведінкою людини, що призводить до виключення людини з групи [1, с. 139].

Цим булінг відрізняється від звичайної конфліктної ситуації. Учасники конфлікту є рівними, а у булінгу жертва завжди вразлива і не може захистити себе. Ще однією характеристикою булінгу є те, що це навмисна поведінка, яка спрямована на заподіяння шкоди або страждань іншим.

Найчастіше жертвами булінгу в школах стають відмінники, улюбленці вчителів, діти які слабкі в навчанні, діти вчителів, діти, які страждають на захворювання(інвалідність), діти з обмеженими можливостями, діти, які не мають сучасних електронних пристроїв або мають дорогі електронні пристрої до яких інші діти не мають доступу, діти з малозабезпечених сімей, представники різних національних меншин.

Як показує практика, шкільний булінг є системним та інтегрованим соціально-психологічним явищем, яке виникає в атмосфері ворожості, страху та конфлікту. Це проявляється в позаурочний час, коли контроль дорослих є меншим або взагалі відсутнім. Сюди входять сходи, туалети, коридори, роздягальні, спортивні та ігрові майданчики, шкільні території та позашкільні зони.

Для нашого дослідження є цінною думка науковця А. Бандури [35], він вважає, що агресії, булінгу можна навчитися. Регулярно спостерігаючи приклади відповідної поведінки у дорослих, на телебаченні, в родині, серед своїх однолітків, можна стати як кривдником, так і жертвою.

Згідно з дослідженням, проведеним науковцями за участю вчителів щодо булінгу в освітніх закладах, основними причинами є боротьба за домінування;

зіткнення різних субкультур; нетерпимість цінностей, поглядів; заздрість, злість та відсутність цікавого дозвілля [2].

Інші причини булінгу також є необхідними та важливими. Загальні поведінкові характеристики та патерни, вплив соціального середовища та ігнорування насильницької поведінки вчителями також сприяють поширенню булінгу в школах.

Схильність до агресивної поведінки суттєво впливає на розвиток особистості старшокласника та формування «Я», самооцінки та самосприйняття. Булінг слід розглядати як складову асоціальної та агресивної поведінки.

Дослідники також виявили що хлопці, які ініціюють булінг в школі, в чотири рази частіше могли стати правопорушниками у дорослому віці, аніж ті, хто цього не робив.

Як показало опитування вчителів, що ситуація з булінгом ускладнюється низкою взаємопов'язаних причин:

- відсутність загальнодержавної програми проти дії насильству в шкільному середовищі (існують лише місцеві програми «Стоп насиллю!» які реалізуються в рамках загальних місцевих програм);
- недостатня координація роботи освітніх організацій і соціальних установ;
- недостатня кількість методичних програм протидії булінгу та віктимізації;
- схильність до приховування варіантів насильства (всіх учасників але з різних причин – жертви, вороги, батьки, вчителі) та відсутність досвіду ефективного вирішення проблеми насильства в освітньому середовищі.

Отже, до звичайних ознак булінгу можна віднести наступні: жорстока поведінка систематичного характеру. Булінг має специфічну структуру, яка характеризується між сторонами, що беруть в ньому участь.

У булінгу завжди є агресор (булер) і жертва (жертва булінгу), а також можуть бути сторонні спостерігачі (ті хто був свідком , або безпосереднім

очевидцем інциденту булінгу). Дисбаланс між булером та жертвою зумовлений відмінностями у фізичному розвитку, соціальній та психологічній адаптації, соціальному статусі, стані здоров'я та інтелектуальному розвитку. Від булінгу страждають найбільш вразливі учні які не можуть захистити себе. Він передбачає певний намір завдати психологічної та фізичної шкоди, образити, залякати, піддати жертву інтересам ворога [2].

Серед наслідків булінгу виділяють наступні. Жертви булінгу можуть мати низку симптомів, таких як: фізична слабкість, підвищена тривожність, регресивність, низька самооцінка. Їм часто буває важко формувати близькі стосунки з іншими.

Ті, хто зазнав булінгу в дорослому віці, часто виявляють брак емпатії до жертв насильства, займають позицію не втручання та ігнорують випадки агресивної та насильницької поведінки. Наприклад, у такому випадку такі люди не викликають правоохоронців, коли бачать бійку, пограбування чи вбивство.

За словами Парка Рендалла, жодна дитина не народжується з геном залякування. Більшість дітей усвідомлюють, що така поведінка є результатом складних соціальних процесів, які через недосконалість освіти та виховання формують асоціальну особистість, яка легко піддається агресивному маніпулюванню з боку інших людей, зазвичай слабших за себе. Науковець вважає, що люди зростатимуть булерами в школі, на роботі та вдома, до поки їхні моделі соціалізації будуть незавершеними і не відповідатимуть розвитку сучасного суспільства. Таким чином, булінг у школі є елементом антисоціальної та агресивної поведінки, поширеним підвидом насильства в шкільному середовищі [7].

У сучасній науці існують різні підходи до вивчення булінгу. Деякі дослідники зосереджуються на пошуку та визначенні особистісних характеристик, притаманних як булерам, так і їхнім жертвам. Інші намагаються проаналізувати булінг як соціально - психологічне явище [9].

Наслідками булінгу стають емоційні труднощі, і ні булер, ні жертва булінгу не зможуть у майбутньому налагодити ефективні стосунки з людьми,

які мають труднощі у психоемоційному розвитку. Вони потребують підтримки дорослих, які допоможуть їм будувати здорові стосунки не лише у школі, а й впродовж усього свого життя.

Водночас учні, які стали жертвами шкільного насильства, страждають від низької самооцінки, депресії, тривожності та дратівливості. Жорстоке поводження з дітьми викликає почуття провини і докорів сумління і призводить до формування психологічних комплексів, значно деформує процес соціалізації. Це може сформувати в особистості старшокласника такі негативні характеристики, як: гнів, ворожість, безцільність.

Важливою особливістю юнацького віку є розвиток та становлення ідентичності, самовизначення. Юнаки та юнки активно приміряють на себе різні соціальні ролі та визначають вимоги, можливості та права, притаманні кожному новому образу, прагнуть визначитись з майбутніми професійними перспективами, жадають уваги від оточуючих [22].

Основними причинами виникнення ненормативної (деструктивної) агресії у старшокласників можуть стати: недосконалі стосунки із батьками та однолітками, великий вплив ЗМІ, недостатні навички нормативної поведінки, методи саморегуляції, недостатній професіоналізм психологів та педагогів освітніх закладів у питаннях профілактики насильства. Під особливостями розвитку особистості старшокласника та формами агресивних реакцій слід розуміти взаємозалежність і взаємозумовленість соціально цілеспрямованого процесу розвитку його особистості та різноманітних агресивних реакцій, які спрямовані на реалізацію «Я-концепції» [19].

Шкільний клас є однією з найважливіших соціальних груп для старшокласника. По-перше, це офіційна група «Я», тобто вона має офіційний статус, права та обов'язки всіх членів, а також визначає основну діяльність – це навчання. По-друге, клас є неформальною групою, яка розвивається спонтанно і незалежно. Як тільки молодь опиняється серед своїх однолітків, вона занурюється в альтернативну реальність. На їхні дії, слова та бажання

впливають динаміка та ідеї групи, до якої вони належать. Вони відчують себе персонажами з іншого світу.

Беручи участь у житті цієї групи чи спільноти, старшокласники створюють особливий світ, який відрізняється від реальності. У групі або колективі старшокласники починають відчувати, що вони можуть підкорити світ, проявляється так званий юнацький максималізм. Саме в цей період переплітаються суперечливі тенденції розвитку молодого особистості, загострюються негативні емоції, дисгармонія у стосунках і часто виникають конфлікти. Агресивні стани в юнацькому у віці можуть бути спричинені не лише затримкою особистісного розвитку, а й недостатнім життєвим досвідом.

Дуже часто виховні впливи, які не відповідають віковим особливостям старшокласників, викликають у них опір, накопичення негативного досвіду, що поглиблює особистісні недоліки. Необхідно зосередитися на розвитку старшокласника і звернути увагу на його відповідальність за себе і свою діяльність, вміння розрізняти справжню і фальшиву красу людей, виховувати несприйнятливості до негативу, формувати колективізм і застерігати від егоїзму, формувати правильне почуття власної гідності[7].

Критичне ставлення дорослих до юнака може призвести до раптових спалахів агресії та гніву, що може стати причиною відхилень у формуванні його особистості. Нестабільний емоційний стан може бути причиною труднощів у особистісному розвитку. Старшокласники часто зациклюються на проблемах спілкування, не знаходячи компенсуючої позитивної підтримки із боку оточуючих, що призводить до зниження цінності спілкування, сприйняття спілкування як фрустраційного.

Американські психологи (Pellegrini and Bartini, 2001) помітили, що булінг серед учнів-хлопців найбільше виражається на початку навчального року, коли вони найбільше борються за місце в груповій ієрархії. Після того, як цей процес завершується і ієрархія формується, булінг стає слабшим. Кожен знає своє місце[1]. Статеві (гендерні) особливості булінгу пов'язані не з підвищеною агресивністю хлопчиків (хлопчики агресивні за своєю природою, але набагато

менше, ніж прийнято вважати), а з особливостями нормативної культури хлопців, які суттєво змінюються з віком. У хлопців фізична агресія зазвичай призводить до непопулярності та соціального відторгнення з боку їхніх однолітків.

Висновки до першого розділу

Булінг як агресивна поведінка по відношенню до людини чи групи з метою принизити, домінувати та утвердити їх фізично та психологічно – досить поширене явище не лише в перехідних суспільствах, до яких належить Україна, а й у світі у цілому. Булінг проявляється через психологічний тиск, гнів, жорстоке поводження, фізичне насильство чи іншу поведінку, яка залякує, насторожує або підпорядковує інших.

У своєму розвитку насильство проходить такі етапи: знущання над дітьми, радикалізація, насильницький екстремізм, тероризм. З цієї причини сьогодні багато міжнародних програм присвячено запобіганню булінгу неповнолітніх. Наукові дослідження, проведені в багатьох країнах, підтверджують, що булінг є серйозною проблемою, яка має далекосяжні наслідки для психічного та соціального здоров'я учнів. У зарубіжних та вітчизняних наукових працях досліджуються різні аспекти цього явища, зосереджена увага на його виникненні, наслідках та стратегіях запобігання.

Аналіз зарубіжних досліджень показує, що булінг може мати різні форми: від вербального та фізичного насильства до психологічної та соціальної ізоляції. Деякі дослідження вказують на те, що цькування відбувається не лише в школі, а й в онлайн-середовищі, що збільшує його масштаби та ускладнює виявлення.

Булінг – це тривале фізичне або психологічне насильство, яке застосовує особа або група людей до особи, яка не може захистити себе в певній ситуації. Це явище визначається як повторювані напади (фізичні, психологічні чи

вербальні) з боку людей, які формально чи ситуативно сильніші за тих, хто не має засобів захисту. Булінг – є агресивною поведінкою, яка повторюється особою чи групою осіб багаторазово або має специфічні умови повторення. Науковці визначають цькування як навмисне та тривале насильство із боку однієї чи кількох осіб, яке не пов'язане із самообороною.

Наслідками булінгу є емоційні труднощі, і ні агресор, ні жертва булінгу не зможуть у майбутньому налагодити ефективні стосунки з людьми, які мають труднощі психоемоційного розвитку. Учні, які є жертвами шкільного насильства, страждають від низької самооцінки, депресії, тривожності та дратівливості.

Жорстоке поводження з учнями викликає почуття провини та каяття, призводить до формування психологічних комплексів, суттєво спотворює процес соціалізації. Це може сформувати в особистості старшокласника такі негативні характеристики, як: злість, ворожість, безцільність.

Основними причинами виникнення ненормативної (деструктивної) агресії серед старшокласників можуть бути: недосконалі стосунки з батьками та однолітками, великий вплив ЗМІ, недостатні навички нормативної поведінки, методів саморегуляції, недостатній професіоналізм психологів та педагогів закладів освіти з питань профілактики насильства.

Під особливостями розвитку особистості старшокласника і формами агресивних реакцій слід розуміти взаємозалежність і взаємозумовленість соціально інтенціонального процесу розвитку його особистості та різноманітних агресивних реакцій, спрямованих на реалізацію «Я- концепція».

Саме в цей період у розвитку молоді особистості переплітаються суперечливі тенденції, посилюються негативні емоції, виникає дисгармонія у стосунках, часто виникають конфлікти. Агресивні стани в юності можуть бути викликані не тільки затримкою особистісного розвитку, а й недостатнім життєвим досвідом.

Дуже часто виховні впливи, що не відповідають віковим особливостям старшокласників, викликають у них опір, накопичують негативний досвід, який

поглиблює особистісні недоліки.

Старшокласники часто зосереджуються на проблемах спілкування, не знаходячи позитивної підтримки з боку оточуючих, що призводить до зниження цінності спілкування та сприйняття спілкування як фрустраційного.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ СЕРЕД СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Програма та методи емпіричного дослідження

Для більш обґрунтованого та точного виявлення соціально-психологічних чинників булінгу в психології використовується низка методів, які дають змогу отримати емпіричні показники та оцінити їх якісно та кількісно. У емпіричному дослідженні прийняли участь 58 учнів 10-11 класів, які навчаються в Львівській державній комунальній середній загальноосвітній школі № 2. З них 31 дівчина і 27 хлопців.

Нами було підібрано відповідний психологічний інструментарій:

- методика «Шкала самооцінки мотивації схвалення» Д. Крауна – Д. Марлоу;
- методика А. Басса – А. Дарка (в адаптації О. Осницького) «Визначення показників та форм агресії»;
- анкета «Проблеми шкільного насильства» (модиф. О. Герженій).

Ми використали набір емпіричних методів, які були протестовані дослідниками на великих групах школярів, пройшли оцінку і дозволили отримати інформацію про середні значення та закономірності розподілу досліджуваних показників.

Коротко представимо опис методів.

Опитувальник Д.Крауна-Д.Марлоу «Шкала соціальної бажаності»

Метою опитувальника є діагностика мотивації згоди та тенденції до відповідних упереджень згоди у відповідях у тести, що досліджують бажане середовище та міжособистісні впливи. Опитувальник був розроблений у 1960 році Д.Крауном та Д. Марлоу для оцінки мотивації згоди. Анкета складається із 20 тверджень, з кожним з яких респондент повинен погодитися або не погодитися, кожна відповідь, що відповідає ключу, оцінюється в 1 бал [10]. Підсумковий показник мотивації згоди виходить за підсумком усіх балів. Цей показник характеризує мотиваційну структуру суб'єкта і, зокрема, ступінь

його залежності від позитивних відгуків інших людей, його вразливість і чутливість до міжособистісних впливів. Іншими словами, шкала дозволяє отримати непрямий вимір потреби людини у визнанні з боку інших. Чим вищий кінцевий показник, тим вище мотивація погоджуватися і, таким чином, готовність людини представити себе іншим таким, що повністю відповідає суспільним нормам. Низькі показники можуть свідчити як про відмову від традиційних норм, так і про надмірну вимогливість до себе.

Методика А. Басса — А. Дарка (в адаптації О. К. Осницького) «Визначення показників і форм агресивності».

Мета: вивчити рівень прояву основних форм агресивності та ворожих реакцій. Анкета складається з із 75 тверджень, на які випробуваний відповідає «так» чи «ні». Кожне з тверджень відноситься до одного з восьми індексів форм агресивних або ворожих реакцій. За кількістю співпадаючих відповідей розраховуються індекси різних форм агресивності та ворожих реакцій. При складанні опитувальника використовувалися такі принципи:

- 1) Питання може стосуватися лише однієї форми агресії.
- 2) Питання сформульовані таким чином, щоб мінімізувати вплив громадського схвалення відповіді на запитання.

Методика дозволяє визначити переважаючі форми агресії за вісьмома параметрами:

1. Фізична агресія
2. Вербальна агресія
3. Непряма агресія
4. Дратівливість
5. Негативізм
6. Образа
7. Недовіра
8. Почуття провини

Методика не вільна від мотиваційних упереджень (наприклад, «пов'язаних із соціальною бажаністю»), тому вимагає додаткової перевірки

достовірності отриманих результатів (або за допомогою повторного тестування, або за допомогою інших методів).

Анкета «Проблеми шкільного насильства», модиф. О.Герженій)

Мета: діагностика насильства серед учнів.

Анкету складають 13 запитань та 1 відкрий варіант відповіді. Дані анкети можна використовувати як у груповому варіанті, так і в індивідуальній роботі. Анкета дає змогу визначити ставлення та сприйняття випробуваного до явищ насильства. Набір вище зазначених методик використовувався відповідно до завдання бакалаврської роботи. Це дозволяє перейти до вивчення особливостей виявлення проявів булінгу у молоді.

Автори шкали керувалися бажанням створити інструмент, вільний від загально відомої фіксації на патологічних симптомах. Крім того, ставилося завдання відмежувати зміст висловлювань від впливу фактичних мотивів. Є дані про досить високу валідність і надійність розробленої анкети [11,с.76].

Математично-статистична обробка даних здійснювалась за допомогою програми SPSS 27.

2.2 Аналіз результатів емпіричного дослідження

Проаналізуємо результати емпіричного дослідження із застосуванням відповідного меті роботи психологічного інструментарію: методика «Шкала самооцінки мотивації схвалення» Д. Крауна – Д. Марлоу; методика А. Басса – А. Дарка (в адаптації О. Осницького) «Визначення показників та форм агресії»; анкета «Проблеми шкільного насильства» (модиф. О. Герженій).

Опитувальник «Шкала самооцінки мотивації схвалення» Д. Крауна – Д. Марлоу дозволив вивчити особливості потреби старшокласників у схваленні, готовності відповідати соціальним нормам, на основі підсумкового показника «мотивації схвалення».

Методика А.Басса-А.Дарки (в адапт. О. Осницького) дозволила визначити переважаючих форми агресії у старшокласників за вісьмома параметрами.

1. Фізична агресія – застосування фізичного насильства до іншої людини.
2. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик), так і через зміст словесного висловлювання.
3. Непряма агресія – агресія, спрямована на іншу людину – злісні плітки, жарти, а також агресія, не спрямована ні на кого – вибрана злість, що проявляється криком, тупотом, кулаками по столу тощо.
4. Дратівливість – готовність при найменшому занепокоєнні проявити запальність, суворість, грубість.
5. Негативізм – опозиційна форма поведінки, як правило, спрямована проти влади чи лідерства; ця поведінка може розвиватися від пасивного опору до активної боротьби з усталеними звичаями та законами
6. Образа – заздрість і ненависть до інших, викликана почуттям озлобленості, злоби на весь світ за реальні чи уявні страждання.
7. Недовіра – недовіра та обережність до людей, заснована на переконанні, що інші мають намір заподіяти шкоду

8. Почуття провини – виражає можливу втому випробуваного, переконання, що він погана людина, надходить злісно, наявність докорів сумління.

Для аналізу взаємозв'язків між шкалами методик та запитаннями анкети нами було застосовано кореляційний аналіз Спірмена, згідно якого, було встановлено, що існує кореляційний зв'язок між віком досліджуваних та шкалами «Схильність до підозр» ($r = 0.28, p \leq 0,05$), а також «Ворожість» ($r = 0,27, p \leq 0,05$), див. рис.2.1. Тобто процес дорослішання старшокласників співвідноситься із тенденцією до збільшення у них підозрливості, схильності до недовіри, надмірної критичності та ворожості.

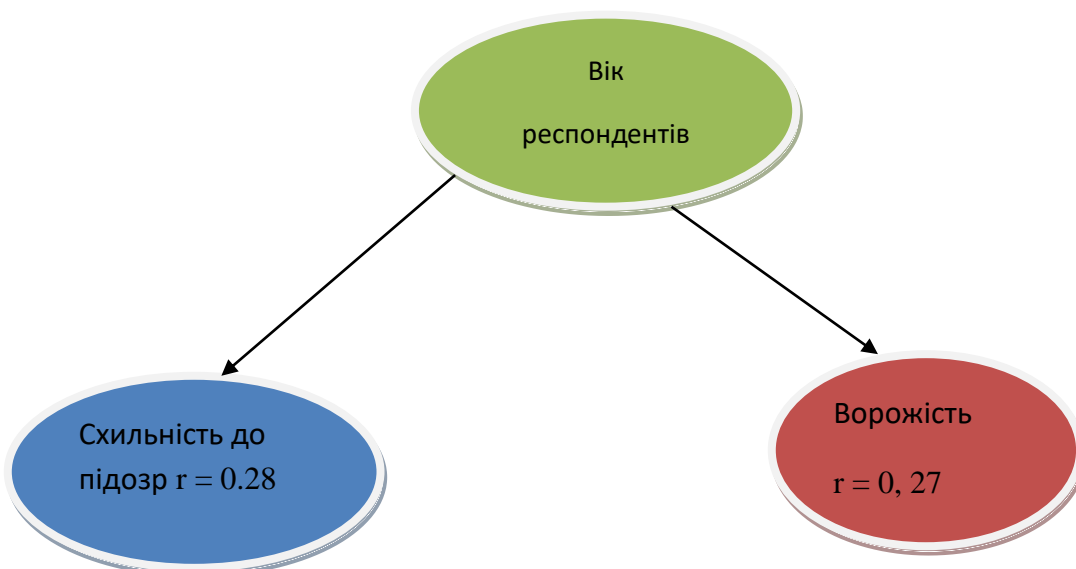

Рис. 2.1. Кореляційні зв'язки між віком досліджуваних та шкалами «Схильність до підозр» «Ворожість»

Також, згідно із результатами аналізу, нами встановлено, що існує кореляційний зв'язок між питанням «Як ви вважаєте чи можна спрогнозувати випадки булінгу?» та шкалами «Образа» ($r = 0,27, p \leq 0,05$), «Ворожість» ($r = 0,31, p \leq 0,05$). Старшокласникам, які відповіли, що випадки булінгу можна спрогнозувати більшою мірою будуть притаманні та виражені такі характеристики як схильність до образ та ворожість.

Також, встановлено кореляційний зв'язок між питанням «Хто найчастіше здійснює акти агресії?» і шкалою «Відчуття провини» ($r = 0.27, p \leq 0,05$). Тобто учні, які відповіли, що випадки булінгу найчастіше здійснює група старшокласників почуття провини є більш вираженим.

Застосування факторного аналізу дозволило встановити основні причини булінгу серед досліджуваних нами старшокласників.

У результаті факторного аналізу нами виокремлено три основних фактори. У таблиці 2.1. представлено шкали опитувальників, а також результати їхньої факторизації.

Фактор 1 (29, 1% дисперсії) містить три змінні («Вербальна агресія», «Дратівливість», «Негативізм»). У цілому цей фактор містить показники, що характеризують агресію, яка виражається через слова, виражену дратівливість та негативізм. Як бачимо вербальна агресія та негативне ставлення є досить вагомими чинниками булінгу серед досліджуваних нами старшокласників.

Таблиця 2.1

Результати факторного аналізу шкал опитувальників

Шкали	Факторні навантаження		
	Факт ор 1	Факт ор 2	Факт ор 3
Вербальна агресія	0,787		
Дратівливість	0,736		
Негативізм	0,681		
Образа		0,861	
Відчуття провини		0,796	
Схильність до підозр		0,691	
Потреба у схваленні			0,632
Фізична агресія			0,611
Непряма агресія			-0,580
Відсоток дисперсії	29,1%	19,6%	15,2%

Фактор 2 (19, 6% дисперсії) містить три змінні («Образ», «Відчуття провини», «Схильність до підозр»). У цілому він відображає те, як той чи інший учень відчуває образу, наскільки він підозрілий, та наявність у нього відчуття провини після агресії. Як бачимо, ворожість через власне почуття провини є одним із чинників булінгу серед старшокласників.

Фактор 3 (15,2% дисперсії) містить три змінні («Потреби у схваленні», «Фізична агресія», «Непряма агресія»). В цілому містить показники, які виражають відсутність непрямой агресії та застосування фізичної агресії через бажання отримати увагу або схвалення оточуючих. Намагання старшокласника самоствердитись серед ровесників, фізична агресія через незадоволену потребу в увазі та схваленні виступає одним із соціально-психологічних чинників булінгу серед учнів старших класів, що пояснюється й їх віковими закономірностями.

Крім того, нами проведений порівняльний аналіз за критерієм Манна-Уїтні і встановлено, що між групою тих, хто зазнавав булінгу у школі, та групою тих, хто булінгу у школі не зазнавав статистично значущих відмінностей у вияві досліджуваних параметрів не виявлено. Відтак, ймовірно вплив булінгу не поширюється на дані характеристики та не впливає на їх зміну.

Проте, завдяки проведеному ще одному порівняльному аналізу вже за критерієм Краскела-Уолліса встановлено, що між групами осіб, які стикались із різним видом булінгу існують статистично значущі відмінності у вияві досліджуваних параметрів.

Так, найбільш виражений загальний рівень агресивності зафіксовано в старшокласників, які вказали, що не стикалися із булінгом (і які ймовірно, можуть бути потенційними булерами), а найменший рівень агресивності зафіксовано в учнів, які стикалися із булінгом, який передбачав вживання прізвиськ ($H = 9,870, p \leq 0,05$).

Найбільш вираженою є вербальна агресія зафіксована у старшокласників, які вказали, що стикалися із булінгом (який передбачав глузування ($H = 9,870,$

$p \leq 0,05$), найменш виражений рівень вербальної агресії притаманний учням старших класів, які стикалися із булінгом, який передбачав вживання прізвиськ ($N=11,960$, $p \leq 0,05$).

Також, завдяки проведеному порівняльному аналізу Краскела-Уолліса встановлено, що між групами осіб, які по-різному вважають «Чи повинні ті, хто здійснює булінг (цькування), нести покарання за свої дії?» існують статистично значущі відмінності у вияві досліджуваних параметрів.

Найбільша вираженість дратівливості наявна у старшокласників, які вказали, що «так - ті, хто здійснює булінг (цькування), повинні нести покарання за свої дії», а найменша вираженість дратівливості зафікована у підлітків, які вказали, що «ні - ті, хто здійснює булінг (цькування), не повинні нести покарання за свої» дії ($N=7,264$, $p \leq 0,05$). Це можна розглядати як те, що дратівливість старшокласників може провокуватись відчуттям помсти.

Висновки до другого розділу

Причинами булінгу серед старшокласників є як зовнішні фактори, так і вікові, індивідуальні особистісні особливості самих учнів, включених у ситуацію цькування. Явище булінгу серед старшокласників проявляється прямо та опосередковано через фізичну та вербальну агресію.

Найбільша вираженість дратівливості наявна у старшокласників, які вважають, що булери повинні нести покарання, що можна розглядати як те, що дратівливість старшокласників може провокуватись відчуттям помсти.

Проведене нами емпіричне дослідження дозволило з'ясувати особливості соціально-психологічних чинників булінгу серед старшокласників, це насамперед: вербальна агресія та негативне ставлення; ворожість через власне почуття провини; намагання старшокласника самоствердитись серед ровесників, фізична агресія через незадоволену потребу в увазі та схваленні.

Актуальною залишається проблема нівелювання проявів булінгу серед старшокласників, розробка та впровадження у систему роботи освітніх

психологічних служб програми психопрофілактичних та психокорекційних заходів, з метою висвітлення особливостей булінгу в шкільних колективах, сприяння формуванню негативного ставлення до булінгу, пошуку альтернативних (соціально прийнятих) методів вираження агресивних проявів, формування навичок саморегуляції, оптимізації соціальної взаємодії між учнями.

РОЗДІЛ 3

ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1 Стратегії психопрофілактики булінгу серед учнівської молоді

Незважаючи на поширеність явища шкільного насильства та широке суспільне висвітлення проблеми булінгу, варто зазначити, що вона ще недостатньо досліджена сучасною психологічною наукою. До останнього часу проблема булінгу практично не досліджувалася українськими науковцями, тому моделі психологічної профілактики та корекції цього негативного явища в освітньому середовищі системно не розроблені. З цього можна зробити висновок, що вітчизняні практичні психологи стикаються з труднощами, пов'язаними з відсутністю адекватної та ефективної моделі психологічної профілактики та корекції явищ насильства в учнів. Особливої актуальності набувають питання функціонування, адаптації та розробки ефективних стратегій подолання ситуацій булінгу.

Одним зі стратегічних напрямів запобігання насилля та охорони фізичного і психологічного здоров'я особистості є надання психологічної допомоги. За О. Бондаренком – зміст психологічної допомоги складає багатоманіття теорій та практик, які варіюються від методів психолого-соціологічних обстежень до різноманітних видів соціально-психологічного тренінгу [2, с. 4]. Тому, одним зі стратегічних напрямів психопрофілактики булінгу є тренінгові робота як вид психологічної допомоги у навчально-виховному процесі.

Практика СПТ об'єднує спеціалістів різного профілю. Планування тренінгу з метою профілактики булінгу необхідне не лише для початківців-психологів, але й для фахівців із проведення тренінгів, позаяк сценарій СПТ виконує ряд завдань: прогностичну функцію, уможливорює тренером передбачення можливих труднощів та прогноз результатів міжособистісної взаємодії учасників в групі; сценарій СПТ забезпечує контроль та самоконтроль, позаяк дозволяє контролювати хід проведення СПТ, слідкувати за часом та послідовністю вправ; виконує реконструктивну функцію, яка

дозволяє провести повторний СПТ за вже заздалегідь підготовленою процедурою [28]. Нами розроблено СПТ з метою попередження насильства серед учнівської молоді (див. Додаток Б).

Останнім часом проблема шкільного насильства серед школярів набуває дедалі більшої соціальної спрямованості, привертаючи увагу психологів, педагогів та соціологів, які все більше приділяють увагу питанням контролю агресивних проявів та «зниження» агресивності, зокрема серед молоді. Сучасні реалії змушують психологів по-новому поглянути на проблему булінгу в суспільстві. Сучасні старшокласники живуть у період воєнних реалій, стрімких змін соціально-економічних умов та політичної напруги, що часто призводить до посилення проявів агресії з їхнього боку. Тому важливо розробляти заходи, спрямовані на зниження насильства серед школярів. Оскільки повністю подолати булінг, очевидно, неможливо, оскільки насильство та погрози є невід'ємною частиною нашого світу, поговоримо лише про запобігання його найнебезпечнішим наслідкам.

Найефективніша програма боротьби з боулінгом була започаткована Д.Олвеусому 20 років тому та роками успішно використовується в Норвегії, з 2001 року. Ця програма отримала статус пріоритетної національної програми й базується на 4 основних принципах, які забезпечують створення шкільного (і в ідеалі домашнього) середовища, що характеризується:

- сердечність, позитивний інтерес і замученість дорослих;
- фіксовані рамки та межі неприйнятної поведінки;
- послідовне застосування некаральних, нефізичних санкцій за неприйнятну поведінку та порушення правил;
- наявність дорослих, які виступають авторитетами та прикладом для наслідування.

Програма працює як на рівні школи та класу, так і на індивідуальному рівні. Довго строкові систематичні контрольні дослідження показують, що використання програми Д. Олвеуса значно зменшує кількість учнів, які зазнали цькування чи насильства з боку інших шляхом. При цьому також

значно знижуються загальні показники асоціальної поведінки, такі як вандалізм, крадіжки, пияцтво та прогули, покращується «соціальний клімат» шкільного класу, у школярів розвиваються більш позитивні соціальні стосунки та їхнє ставлення до шкільної діяльності та шкільного життя загалом [24]. Застосування програми Д. Ольвеуса в Англії та США також призвело до позитивних, хоч і менш значущих, результатів. Його анкети та методика роботи широко розповсюджені в Інтернеті, він охоче надсилає запитувані тексти таматеріали, багато корисної інформації містить досвід інших країн. Наприклад, у Канаді успішно використовується методика ранньої психодіагностики дитячої агресивності, яка дає змогу передбачити та частково скоригувати майбутню поведінку потенційно проблемної дитини.

В Україні досі робляться спроби «боротися» з насильством у школі. Прикладом цього є просвітницька програма проти булінгу «Не смійся наді мною», яка виникла в результаті плідної співпраці провідних організацій США («Освітня соціальної відповідальності», «Спільнота морального виховання», «Центр прогресу в поле етики і моралі»), які досліджують проблеми етичного виховання, вирішення конфліктів та девіантної поведінки в шкільному середовищі. В Україні ця програма перебуває в пілотній фазі та поки що проходить апробацію в окремих школах за рекомендацією Міністерства освіти для загального використання в шкільних курсах, програмах та факультативах. У рамках програми розглянуто до використання в освітньому процесі посібник «Не смійтеся наді мною», який розроблено з метою створення більш справедливого, безпечного середовища для дітей, підвищення їх культурного рівня та творчого вирішення конфліктних ситуацій. Завдяки запропонованому напрямку навчання учням представлені стратегії вирішення конфліктних ситуацій, зниження рівня насилля та проявів булінгу (зловживання, приниження, образи, глузування). Окрім роз'яснювальної роботи, необхідно проводити систематичну психологічну роботу з усіма рольовими категоріями—виконавцями, пособниками, потерпілими, захисниками та спостерігачами [18].

3.2. Психолого-педагогічні умови попередження насильства в освітньому середовищі

Ефективне вирішення проблеми усунення явищ агресивно-асоціальної поведінки, насильства в шкільному середовищі ґрунтується на розкритті причин виникнення відхилень в поведінці, психологічних механізмів формування агресії [25].

Виділяють такі середовищні чинники, які сприяють шкільному насильству:

1. *Анонімність великих шкіл і відсутність вибору освітньої установи.*

Гомінка атмосфера негативно позначається на емоційно лабільних, гіперактивних дітях з нестійкою нервовою системою. У великій школі вчителю важче здійснити індивідуальний підхід до проблем кожного учня.

2. *Нездоровий мікроклімат в педагогічному колективі.* Авторитарний стиль керівництва адміністрації школи може провокувати роздратованість, незадоволеність, що переходять у дорослих в агресію і стосовно учнів. Також від професійного вигорання можуть з'явитися симптоми агресивної поведінки, які відчувають на собі учні.

3. *Байдуже ставлення.* Вчителі часто стоять осторонь дитячих конфліктних ситуаціях, "нехай самі розбираються". Насильник відчуває себе в такому випадку безкарним [27].

Наслідками негативних явищ в учнівському та шкільному середовищі можуть бути різні ситуації і явища в які потрапляють і педагоги, і батьки, і самі учні. Залежить багато й від індивідуальних особливостей школярів, що потрапляють в такі ситуації.

Основними наслідками шкільного насильства є наступне:

По-перше: насильство впливає на власний образ «Я» учня; занижується самооцінка; учень починає уникати стосунків із іншими людьми; іноді школярі уникають дружби із жертвами насильства, боючись самі стати жертвами; учень може жити й надалі за "програмою невдахи".

По-друге: високий ризик розвитку нервово – психічних і поведінкових розладів; характерні невротичні розлади, депресії, порушенню сну та апетиту; можливе формування пост-травматичного стресового синдрому.

По-третє: виникають порушення у розвитку ідентичності; тривалий стрес провокує почуття безнадійності та безвихідності, що також може спровокувати й думки про суїцид [28].

Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи із цим явищем, ми вважаємо дуже актуальними профілактичні програми, спрямовані на зменшення проявів насильства серед школярів. На основі теоретичного аналізу проблеми та її емпіричного дослідження виділяємо наступні шляхи зниження проявів булінгу серед учнів:

1. Підвищення напористості.
2. Розвиток емпатії.
3. Зниження рівня агресивності.
4. Підвищення рівня комунікативних навичок.

На нашу думку, адресність та корекція цих умов сприятиме зменшенню проявів булінгу серед молоді.

На нашу думку, для реалізації програм профілактики булінгу в освітньому середовищі ефективним є визначення 3 фаз роботи: діагностика, база, контроль.

Змістом діагностичного етапу є виявлення кількісних і якісних проявів агресивності, з'ясування їх домінуючих видів (фізичної, вербальної, непрямой таїн.) у школярів юнацького віку. Для виявлення рівня агресивності можна використовувати такі методи:

- 1.Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки.
- 2.Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі.
- 3.Проективні методики«Тест чорнильних плям Роршаха» .
4. Тест тематичної апперцепції (ТАТ).

Змістом основного етапу є проведення профілактично-корекційних занять щодо зниження бурхливих реакцій у школярів. Контрольний етап складається з

повторних тестів, спрямованих на контроль та відстеження динаміки наявності кількісних та якісних проявів насилля, яка є основою для комплексного аналізу роботи системи психолого-педагогічного супроводу, визначає її «слабкі місця», а потім дає рекомендації.

Таким чином, існує потреба визначення й звернення уваги на прояви насильницьких дій ще із дошкільного віку. Вияв негативних тенденцій, та їх пригнічення, шляхом врегулювання відносин буде слугувати вагомим внеском в життя особистості, та допоможе їй повноцінно й гармонійно функціонувати у суспільстві. Проблема попередження насильства у шкільному середовищі вимагає діагностики особистісних властивостей учасників булінгу та розробку із активним впровадженням анти-булінгових програм в освітні заклади України.

Висновки до третього розділу

Вітчизняні практичні психологи стикаються із труднощами, пов'язаними із відсутністю адекватної ефективної моделі психологічної профілактики та корекції явищ насильства серед учнів. Особливої актуальності набувають питання, пов'язані з функціонуванням, адаптацією та розробкою ефективних стратегій подолання ситуацій булінгу.

Одним із стратегічних напрямків запобігання насильству та захисту фізичного та психологічного здоров'я особистості є надання психологічної допомоги зміст якої складається з різноманітних теорій і практик, починаючи від методів психолого-соціологічного обстеження і закінчуючи різними видами соціально-психологічного тренінгу. Одним із стратегічних напрямків психологічної профілактики булінгу є тренінгова робота як форма психологічної допомоги в освітньому процесі. Ми розробили СПТ для запобігання насильству серед шкільної молоді (див. Додаток А).

Останнім часом проблема шкільного насильства серед школярів набуває дедалі більшого соціального характеру, привертає увагу психологів, педагогів та соціологів, які все частіше приділяють увагу питанню контролю за

агресивними проявами та «зниження» агресії, особливо серед молоді. Сучасні старшокласники живуть в умовах воєнних реалій, стрімких змін соціально-економічних умов та політичної напруги, що нерідко призводить до посилення проявів агресії з їхнього боку. Тому важливо розробити заходи, спрямовані на зниження насильства серед школярів загалом. Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, ми вважаємо актуальними профілактичні програми, спрямовані на зменшення проявів насильства серед школярів.

Виявляти та звертати увагу на прояви насильницьких дій необхідно починаючи з дошкільного віку. Виявлення негативних тенденцій та їх придушення через вирішення стосунків значно сприятиме життю людини та допоможе їй повноцінно та гармонійно функціонувати в суспільстві. Проблема попередження насильства в шкільному середовищі потребує діагностики особистісних особливостей учасників булінгу та розробки й активного впровадження програм протидії булінгу в навчальних закладах України.

ВИСНОВКИ

Булінг – це тривале фізичне або психологічне насильство, яке застосовує особа або група людей до особи, яка не може захистити себе в певній ситуації. Це явище визначається як повторювані напади (фізичні, психологічні чи вербальні) з боку людей, які формально чи ситуативно сильніші за тих, хто не має засобів захисту. Булінг – є агресивною поведінкою, яка повторюється особою чи групою осіб багаторазово або має специфічні умови повторення. Науковці визначають цькування як навмисне та тривале насильство із боку однієї чи кількох осіб, яке не пов'язане із самообороною. Булінг проявляється через психологічний тиск, гнів, жорстоке поводження, фізичне насильство чи іншу поведінку, яка лякає, насторожує або підпорядковує інших.

У своєму розвитку насильство проходить такі етапи: знущання над дітьми, радикалізація, насильницький екстремізм, тероризм. З цієї причини зараз багато міжнародних програм присвячено запобіганню булінгу неповнолітніх. Наукові дослідження, проведені в багатьох країнах, підтверджують, що булінг є серйозною проблемою, яка має далекосяжні наслідки для психічного та соціального здоров'я учнів. У зарубіжних та вітчизняних наукових працях досліджуються різні аспекти цього явища, зосереджена увага на його виникненні, наслідках та стратегіях запобігання.

Аналіз зарубіжних досліджень показує, що булінг може мати різні форми: від вербального та фізичного насильства до психологічної та соціальної ізоляції. Деякі дослідження вказують на те, що цькування відбувається не лише в школі, а й в онлайн-середовищі, що збільшує його масштаби та ускладнює виявлення.

Наслідками булінгу є емоційні труднощі, і ні агресор, ні жертва булінгу не зможуть у майбутньому налагодити ефективні стосунки з людьми, які мають труднощі психоемоційного розвитку. Учні, які є жертвами шкільного насильства, страждають від низької самооцінки, депресії, тривожності та дратівливості. Жорстоке поводження з учнями викликає почуття провини та

каяття, призводить до формування психологічних комплексів, суттєво спотворює процес соціалізації. Це може сформувати в особистості старшокласника такі негативні характеристики, як: злість, ворожість, безцільність.

Основними причинами виникнення ненормативної (деструктивної) агресії серед старшокласників можуть бути: недосконалі стосунки з батьками та однолітками, великий вплив ЗМІ, недостатні навички нормативної поведінки, методів саморегуляції, недостатній професіоналізм психологів та педагогів закладів освіти з питань профілактики насильства. Під особливостями розвитку особистості старшокласника і формами агресивних реакцій слід розуміти взаємозалежність і взаємозумовленість соціально інтенціонального процесу розвитку його особистості та різноманітних агресивних реакцій, спрямованих на реалізацію «Я- концепція».

Саме в цей період у розвитку молоді особистості переплітаються суперечливі тенденції, посилюються негативні емоції, виникає дисгармонія у стосунках, часто виникають конфлікти. Агресивні стани в ранній юності можуть бути викликані не тільки затримкою особистісного розвитку, а й недостатнім життєвим досвідом. Дуже часто виховні впливи, що не відповідають віковим особливостям старшокласників, викликають у них опір, накопичують негативний досвід, який поглиблює особистісні недоліки. Старшокласники часто зосереджуються на проблемах спілкування, не знаходячи позитивної підтримки з боку оточуючих, що призводить до зниження цінності спілкування та сприйняття спілкування як фрустраційного.

Нами було проведено емпіричне дослідження, у якому прийняли участь 58 учнів 10-11 класів, які навчаються в Львівській державній комунальній середній загальноосвітній школі № 2. З них 31 дівчина і 27 хлопців.

Встановлено, що причинами булінгу серед досліджуваних нами старшокласників є як зовнішні фактори, так і вікові, індивідуальні особистісні особливості самих учнів, включених у ситуацію цькування. Явище булінгу серед старшокласників проявляється прямо та опосередковано через фізичну та

вербальну агресію. Найбільша вираженість дратівливості наявна у старшокласників, які вважають, що булери повинні нести покарання, що можна розглядати як те, що дратівливість старшокласників може провокуватись відчуттям помсти.

Проведене нами емпіричне дослідження дозволило з'ясувати особливості соціально-психологічних чинників булінгу серед старшокласників, це насамперед: вербальна агресія та негативне ставлення; ворожість через власне почуття провини; намагання старшокласника самоствердитись серед ровесників, фізична агресія через незадоволену потребу в увазі та схваленні.

Актуальною залишається проблема нівелювання проявів булінгу серед старшокласників, розробка та впровадження у систему роботи освітніх психологічних служб програми психопрофілактичних та психокорекційних заходів, з метою висвітлення особливостей булінгу в шкільних колективах, сприяння формуванню негативного ставлення до булінгу, пошуку альтернативних (соціально прийнятих) методів вираження агресивних проявів, формування навичок саморегуляції, оптимізації соціальної взаємодії між учнями.

Вітчизняні практичні психологи стикаються із труднощами, пов'язаними із відсутністю адекватної ефективної моделі психологічної профілактики та корекції явищ насильства серед учнів. Особливої актуальності набувають питання, пов'язані з функціонуванням, адаптацією та розробкою ефективних стратегій подолання ситуацій булінгу.

Сучасні старшокласники живуть в умовах воєнних реалій, стрімких змін соціально-економічних умов та політичної напруги, що нерідко призводить до посилення проявів агресії з їхнього боку. Тому важливо розробити заходи, спрямовані на зниження насильства серед школярів загалом. Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, ми вважаємо актуальними профілактичні програми, спрямовані на зменшення проявів насильства серед школярів.

Одним із стратегічних напрямків запобігання насильству та захисту

фізичного та психологічного здоров'я особистості є надання психологічної допомоги зміст якої складається з різноманітних теорій і практик, починаючи від методів психолого-соціологічного обстеження і закінчуючи різними видами соціально-психологічного тренінгу. Одним із стратегічних напрямків психологічної профілактики булінгу є тренінгова робота як форма психологічної допомоги в освітньому процесі. Нами розроблено СПТ для запобігання насильству серед шкільної молоді.

Виявляти та звертати увагу на прояви насильницьких дій необхідно починаючи з дошкільного віку. Виявлення негативних тенденцій та їх придушення через вирішення стосунків значно сприятиме життю людини та допоможе їй повноцінно та гармонійно функціонувати в суспільстві. Проблема попередження насильства в шкільному середовищі потребує діагностики особистісних особливостей учасників булінгу та розробки й активного впровадження програм протидії булінгу в навчальних закладах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова К. З. Булінг у середовищі школи – соціально-психологічний особистісний аспект. Вісник. Харк. Нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. Серія: Психологія. 2013. С.123-129
2. Агресивна поведінка дітей і підлітків. Освіта UA. URL: <https://osvita.ua/school/method/44708/>.
3. Барна М. В. «Програма соціально – психологічного тренінгу з розвитку емпатійності» Практична психологія та соціальна робота. 2006. С.26-31
4. Бірюкова В. О. Агресивність сучасної молоді. Інсайт: психологічні виміри суспільства: матер. міжнар. конф. / ред. кол. : І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. Херсон : ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 53-55.
5. Біндяк А.Д. Девіантна поведінка молоді в українському суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Pedagogica/67903.doc.htm.
6. Булінг – важлива проблема для підлітків в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу. Педагогічний портал : освітня преса. URL: <http://pedpresa.ua/185372-buling-vazhlyva-problema-dlya-ditej-v-ukrayiniyunisefrozpochynaye-kampaniyu-proty-bulingu.html>
7. Бовть О. Соціально - психологічні причини агресивної поведінки підлітків. Рідна школа. 1999. № 2 - с.17-20.
8. Воронцова Е. Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти. URL: <http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/2017/08/24/profilaktika-ta-podolannya-bulinguu-zakladah-osviti/>
9. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
10. Грищук Ю. В. Підліткова субкультура: психологічні та

соціальногрупові особливості. Освітологічний дискурс. 2014. № 3 (7). С. 38–46.

11. Гулевич Т. Знущання та агресія в шкільному середовищі. Психолог. 2010. №40. С. 8-10.

12. Дронова О.С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх. Практична психологія та соціальна робота. 2010. №7. С. 57-60.

13. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2000. - № 5. - с.14-16.

14. Діагностика булінгу (цькування) в закладі освіти. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module3/konspekt.pdf>

15. Закон України про булінг: протидія цькуванню в школі. Видавнича група «Основа». URL: <https://osnova.com.ua/zakon-ukraini-schodo-protidii-bulingu-sutnist-ta-oznaki-administrativna-vidpovidalnist-prava-ta-obovyazki-vsih-uchasnikiv-osvitnogo-protsesu/>.

16. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 5. с.14-16.

17. Клименко Ю.О., Сайко Н.О., Шевчук В.В. Соціально-психологічна профілактика булінгу в освітньому середовищі. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. VI (75). Issue: 181. 2018. С. 73–75.

18. Клименко Ю.О., Сайко Н.О., Шевчук В.В. Соціально-психологічна профілактика булінгу в освітньому середовищі. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. VI (75). Issue: 181. 2018. С. 73–75.

19. Котова Ю. Методи профілактики та корекції агресивної поведінки учнів. Соціальний педагог. 2010. №3. С. 6-11.

20. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Методичне видання. Психологу для роботи. Діагностичні методики. Ужгород Видовництво Олександри Гаркуші. 2011 – Режим доступу: <https://bibl.com.ua/informatika/19740index.html>

21. Ліщинська О.А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі: Методичні рекомендації. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум. 2010
22. Ломова Т. О. Психологічна програма навчально-розвивального тренінгу активізації розумової діяльності як засобу корекції агресивної поведінки. Практична психологія та соціальна робота. 2010. № 1. С. 7–16.
23. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85–88. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf
24. Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131
25. Мойсеева О.Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. Юридична психологія. 2015. №1. С. 139-148.
26. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма самовдосконалення для подолання агресивних проявів серед підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 5. - с.54-61.
27. Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи. Донецьк, 2008. 262 с.
28. Павелків В.Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 30. С. 483-494.
29. Пихтіна Н.П. Основи педагогічної техніки: навч. Посіб. К.: ПЗ5 «Центр учбової літератури». 2013
30. Пенькова О.І. Проблема саморегуляції особистості: ціннісний аспект. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2016. Т. 1. Вип. 2. С. 114-119.
31. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : методичний посібник для освітян / Авт.:

Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М.Е. / За заг. ред. Безпалько О.В. К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с.

32. Рева М. М. Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці. Психологія і особистість. 2015. № 2. Ч 1. С. 126–139

33. Симачинська Л.І. Причини та шляхи подолання агресивної та жорстокої поведінки підлітків. Таврійський вісник освіти. 2011. №1. С. 239-246.

34. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посібник у 2-х ч.; Ч.2. Ознаки вразливості та специфіка підтримки сім'ї і дитини / З. П. Кияниця, Ж. В.Петрочко. Київ:ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. –256с.

35. Рева М. М. Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці. Психологія і особистість. 2015. № 2. Ч 1. С. 126–139

36. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі?. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. Київ: Аграр Медіа Груп, 2009. Т. 97. С. 71 – 79.

37. Хоменко Є. Г. Психологічні особливості взаємодії вчителя з підлітками у педагогічному процесі. Вісник Харківського національного університету. Серія “Психологія”. 2012. № 1009. С. 238-241 68.

38. Стремацька В. О. Булінг в підліткових шкільних. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота.2018. Вип. 31. С. 177-179.

39. Файдюк О. В. Сутність соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах / О.В. Файдюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/.../54>.

40. British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program forel ementary school communities. Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education, 1998. URL:https://www.prevnet.ca/sites/prevnet.ca/f_iles/Books-Focus-on-Bullying.pdf

41. Bullying and school transition: Context or development? / W. Wang, H. Brittain, P. Mc Dougall, T. Vaillancourt. Child Abuse and Neglect. 2016. № 51. P. 237-248. URL: <https://www.scopus.com/results/citedbyresults.uri?sort=plf-f&cite=2s2.084952779224&src=s&imp=t&sid=4b3e63b98f8069a35caa9f67c6dc9df0&sot=cite&sdt=a&sl=0&origin=inward&editSaveSearch=&txGid=5221a1d0a51a40db17dcce99683a031e>.

42. Olweus Bullying Prevention Program. 2003. URL: <http://www.clemson.edu/olweus>.

Додаток А

Тренінг: «Попередження насильства в учнівському середовищі»

Тривалість: 1 година 20 хвилин.

Мета: ознайомити учнів з поняттям, формами та структурою насильства у школі (булінгом); виховувати почуття емпатії та переживання до дитини, яка зазнає насильства; розвивати вміння пошуку шляхів виходу зі складної ситуації; формувати навички відповідальної та безпечної поведінки.

Необхідні матеріали: плакат "Дерево", липучі стікери у формі яблук, ручки, плакат «Правила роботи», атласні стрічки 3 кольорів, фліпчарт, маркери, аркуші ватману.

Кількість учасників: 12-15 чоловік.

Хід заняття:

1. Привітання учасників.

Мета: повідомлення теми заняття, установка на роботу.

Тренер: «Доброго дня, шановні учасники тренінгу. Сьогодні ми з вами тут для того, щоб обговорити важливу тему - тему насильства та жорстокості серед учнів.

Кожному з нас, хоча б раз у житті доводилося зіткнутися з насильством. Воно могло застосовуватися проти вас самих, ви могли бути свідком, або самі ставали тими, хто ображає. Ми поговоримо про насильство та жорстокість, які направлені на одну дитину. Це явище називають булінгом. Сьогодні ми спробуємо зрозуміти почуття жертви булінгу, та поведінку агресора. І найголовніше, разом знайдемо шляхи допомоги постраждалій дитині та спробуємо убезпечити себе, щоб не зіграти одну з ролей у булінгу.

Сподіваюся, вам буде цікаво та пізнавально і ви з користю проведете час».

2. Вправа "Знайомство"

Мета: створити доброзичливу атмосферу, запам'ятати імена, створити передумови для роботи.

Необхідні матеріали: не потрібні.

Тренер: «Пропоную познайомитися в такий спосіб. Кожен по черзі називає своє ім'я (так, як учасник бажає, щоб його називали протягом тренінгу) та описує свій актуальний стан».

За бажанням тренер теж бере участь у вправі (тренер може показати приклад того, як презентувати себе).

3. Вправа "Мої очікування"

Мета: формування власної мети діяльності, мотивація та усвідомлення відповідальності за досягнення певних результатів.

Необхідні матеріали: плакат "Дерево", липучі стікери у формі яблук, ручки.

Тренер: «Наша наступна вправа так і називається. Пропоную вам на яблучках, написати, а потім озвучити, що ви чекаєте від нашої зустрічі і прикріпити їх до нашого дерева».

Після закінчення вправи тренер коментує очікування з точки зору їх реалістичності в рамках програми тренінгу та ознайомлює учасників із програмою.

4. Вправа "Правила роботи"

Мета: організація групи та створення можливості ефективної роботи.

Необхідні матеріали: плакат «Правила роботи».

Тренер: «Для того, щоб наша робота була ефективною пропоную прийняти наступні правила, яких ми будемо дотримуватися впродовж нашого заняття».

ПРАВИЛА РОБОТИ:

- ✓ Правило активності (активно брати участь і висловлювати свою думку при обговоренні);
- ✓ Правило «Я-висловлювання» (говорити тільки від свого імені);
- ✓ Правило конфіденційності (неприпустимо виносити на обговорення особисту інформацію про учасників групи за межі тренінгової території);
- ✓ Правило «одного мікрофона» (один говорить, всі інші - слухають);

✓ Правило «Стоп» (кожен учасник має право, нічого не пояснюючи, не брати участі в одній із вправ);

✓ Правило толерантності (кожен має право висловити свою точку зору відповідно до своїх переконань).

Варто наголосити на тому, чи всі згодні та чи немає зауважень до даних правил.

Питання для обговорення:

1. Які з правил можна прийняти відразу?

2. Які потрібно замінити?

3. Можливо, щось потрібно додати?

5. Інформаційне повідомлення "Що таке булінг"

Мета: ознайомити учасників з поняттям булінгу, соціальними ролями у булінгу та стилями їх поведінки.

Необхідні матеріали: не потрібні.

Тренер: «Сьогодні серед учнівської молоді надзвичайно загострилася проблема насильства, здійснюваного самими дітьми один до одного.

Останніми роками визнано поширення такого явища, як шкільний булінг. Отже, що це таке: булінг у перекладі з англійської - хуліганити, грубіянити, визначається, як утиск, цькування, дискримінація. Це тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи дітей до іншої дитини або дітей.

4 головні компоненти булінгу:

✓ агресивна і негативна поведінка;

✓ здійснюється регулярно;

✓ відбувається у відносинах, учасники яких мають неоднакову владу;

✓ така поведінка є навмисною.

Форми шкільного булінгу:

✓ фізичний (умисні штовхання, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.);

✓ психологічний (насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість)

Соціальна структура булінгу:

- ✓ переслідувач (кривдник, агресор);
- ✓ постраждала дитина (жертва);
- ✓ спостерігач.

Зараз ми можемо пригадати, що можливо кожен з нас мав якусь свою роль у булінгу. Наприклад був спостерігачем, але при цьому не задумувався, що є безпосереднім його учасником.

Наслідки булінгу можуть бути різноманітні. Їх жертви зазнають чимало страждань. Це і зниження самооцінки, поганий сон та апетит, тривожність, вживання алкоголю, паління, думки про самогубство та інші.

Отже, як бачимо явище булінгу є поширеним, але в наших силах його зупинити і не лишатися осторонь. Адже слід пам'ятати, що сьогодні ти - спостерігач, а завтра – жертва».

Запитання до групи:

1. Чи згодні ви з почутим?
2. Чи маєте ще якісь доповнення?
3. Як ви вважаєте хто найчастіше стає жертвою булінгу. Чому?
4. А хто тоді стає кривдником? Навіщо це йому потрібно?
5. І кого ж ми можемо назвати спостерігачем?

6. Гра-розминка "Хто зайвий"

Мета: активізувати учасників, зняти неприємні емоції від попередньої вправи, підготувати до подальшої роботи.

Необхідні матеріали: атласні стрічки 3 кольорів.

Тренер: «Зараз я забираю один стілець. Всі ви, за моєю командою, будете рухатися по колу. По команді: "СТОП" ви повинні знайти собі місце для того, щоб сісти. Це не обов'язково має бути ваш стілець. Той, хто залишиться стояти - вибуває з гри».

Після гри. Чи звернув хтось увагу на стрічки, які висять на 3 стільцях? Ці стрічки означають певну соціальну роль у булінгу. Звертаю вашу увагу на те, що дехто з вас, несподівано, встиг побувати у певних ролях. Так, може трапитися з вами і у житті: "Ви не очікуєте, а опиняєтеся у ролі жертви чи можливо агресора".

Питання для обговорення:

1. Який зараз ваш актуальний стан?
2. Які виникли думки, щодо почутого?

7. Вправа «Конфліктна ситуація»

Мета: створення різних моделей поведінки в конфлікті, зняття тривожності, пов'язаної із конфліктною ситуацією.

Необхідні матеріали: фліпчарт, маркери, аркуші ватману.

Тренер: «Для виконання наступної вправи вам необхідно об'єднатися в пари, по двоє. В конфліктних ситуаціях, кожен намагається відстояти свої права та потреби. У вашій парі один учасник (А) має смачну цукерку, інший (В) – дуже голодний і також обоє ці цукерки. Завдання А – бути непоступливим: «Нізащо не віддам!» Завдання В – будь-що заволодіти цукеркою. Парам дається п'ять хвилин на діалог».

По закінченні діалогу відбувається обговорення в колі

Питання для обговорення:

1. Якими способами користувалися ті, хто отримав цукерку? (Наприклад: обман, підкуп, лестощі, обговорення умов, компроміс...)
2. Чому не вдалося домовитись тим, хто залишився без цукерки? (Формальне виконання «наказу мами», не аргументовано бажання тощо.)
3. Який аргумент найчастіше спрацював в групі, коли цукерка була отримана, і чому її не віддавали? *Результати обговорення фіксуються на фліпчарті.*
4. Якими аргументами ви користуєтесь у Вашому, реальному житті? Чи можна їх назвати дієвими?
5. Що можна зробити, щоб Ваш аргумент став результативнішим?

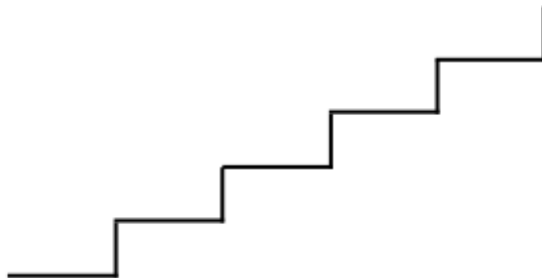
8. Вправа «Конфліктний ескалатор»

Мета: допомогти учасникам усвідомити власну поведінку в конфлікті, відпрацювати способи зупинення конфлікту та виходу з нього.

Необхідні матеріали: Фліпчарт, маркери, аркуші ватману.

Хід вправи:

Тренер малює конфліктний ескалатор у вигляді сходинок:

Тренер: суперечка часто виходить з-під контролю, як на ескалаторі: ставши на нього, ви вже не можете зійти.

Тренер ініціює дискусію в колі.

Орієнтовні запитання для дискусії:

1. Назвіть фрази, з яких може початися суперечка. (Фрази фіксуються на першій сходинці ескалатора.)
2. Яка типова відповідь іде за цими фразами? Якими фразами вам дадуть відповідь? (Також записуються, на наступній сходинці).
3. Як можна рухатися в інший бік і зробити конфлікт результативним?
4. Чи могли б, ви, використовувати цей метод у вашому житті?

Тренер: «Важливо пам'ятати, що розгортанню конфлікту сприяє уживання «Ти» - висловлювань («Ти що, нічого не розумієш?» «Сам ти такий» і т. п.). Вивести із конфлікту можна тільки на перших чотирьох стадіях. Надалі втручання є малоефективним. У таких випадках слід контролювати конфлікт у соціально прийнятних рамках і розв'язувати його на спаді».

9. Вправа «Ми схожі»

Мета: допомогти учасникам усвідомити, що вони мають багато спільного, однак кожен має і свої відмінності, які створюють унікальну особистість кожного.

Необхідні матеріали: додаткові матеріали не потрібні.

Тренер: «Для виконання цієї вправи хаотично розійдіться по кімнаті й говоріть кожному, кого зустрінете, 2 фрази, що починаються словами:

- ✓ «Ти схожий на мене тим, що...»;
- ✓ «Я відрізняюсь від тебе тим, що...».

Питання для обговорення:

1. Що при виконання вправи вам було легко зробити?
2. З чим виникли труднощі?
3. Які відкриття ви для себе зробили?
4. Які ознаки ви найчастіше використовували для порівняння (зовнішні, внутрішні характеристики)?

Тренер: «Всі ми, по суті, схожі й водночас різні, але маємо право на ці відмінності й ніхто не може змусити нас бути іншими».

10. Підведення підсумків.

Мета: підведення підсумків.

Необхідні матеріали: не потрібні.

Тренер: «Наше заняття закінчується. А зараз прошу сказати: "Що вам найбільше запам'яталося?" "Що зможете за необхідності застосувати в житті?" "Чи збулися очікування?"

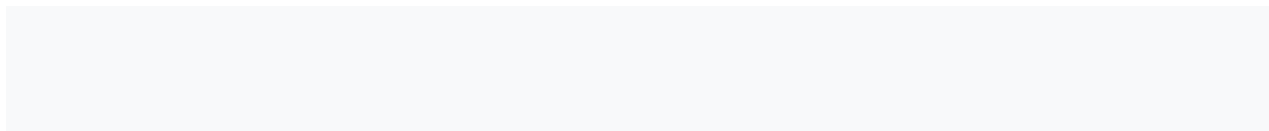
11. Вправа «Крок-раз!»

Мета: підведення підсумків, створення позитивної атмосфери.

Необхідні матеріали: не потрібні.

Тренер: «Учасники групи стають у широке коло, тримаючись за руки. Кожен по колу говорить: «Сьогодні я... (навчився, відчув, зрозумів тощо)», і вся група робить крок уперед».

Після промовляння всіх досягнень коло має стати щільним.

Мабуть ні

Ні

9. Мені здається, що я здатен (здатна) ударити людину.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

10. Ніколи не нервуюся настільки, щоб кидати речі.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

11. Завжди розумію чужі недоліки.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

12. Коли встановлене правило не подобається мені, я хочу його порушити.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

13. Інші люди завжди вміють використовувати сприятливі обставини.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

14. Мене непокоять люди, які ставляться до мене надто дружньо.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

15. Я часто не погоджуюся з людьми.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

16. Іноді я міркую над безсоромними речами.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

Мабуть ні

Ні

33. Люди, які постійно дратують мене, заслуговують на ляпас.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

34. Від злості іноді буваю похмури.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

36. Якщо хтось намагається порушити мій настрій, я не звертаю уваги.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

37. Іноді я дуже заздрю, хоча й не показую цього.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

38. Іноді мені здається, що наді мною насміхаються.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

39. Навіть коли злюся, не вдаюся до "міцних" виразів.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

40. Я хочу, щоб мої гріхи були пробачені.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

Мабуть ні Ні

58. Іноді я відчуваю, що життя до мене не справедливе.

Так Мабуть ні

Мабуть так Ні

59. Раніше я вважав, що більшість людей говорить правду, але тепер так не вважаю.

Так Мабуть ні

Мабуть так Ні

60. Я сварюся тільки з ізлості.

Так Мабуть ні

Мабуть так Ні

61. Коли я щось вчиняю неправильно, то відчуваю провину.

Так Мабуть ні

Мабуть так Ні

62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати силу, я її застосовую.

Так Мабуть ні

Мабуть так Ні

63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу.

Так Мабуть ні

Мабуть так Ні

64. Я буваю грубим із людьми, які мені не подобаються.

Так Мабуть ні

Мабуть так Ні

65. У мене немає ворогів, які б намагалися скривдити мене.

Мабуть ні

Ні

74. Я намагаюся приховувати погане ставлення до людей.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

75. Краще погоджуся, ніж сваритимуся.

Так

Мабуть ні

Мабуть так

Ні

